

УДК 316.728(497.1)“1945/1955“(093.2)
613.5(497.1)“1945/1955“(093.2)

КУЛТУРА ЖИВЉЕЊА У ЈУГОСЛАВИЈИ (1945–1955)*

Мр Ивана ДОБРИВОЈЕВИЋ

Институт за савремену историју

АПСТРАКТ: У раду је приказана и анализирана култура живљења у градовима и селима ФНРЈ у првој деценији после II светског рата. Посебан акценат је стављен на комунално-хигијенске прилике и велику заосталост и непросвећеност. Рад је настао као резултат истраживања у Архиву Југославије и Архиву Србије. Коришћени су фондови Антифашистичког фронта жена ФНРЈ, Комитета за заштиту народног здравља владе ФНРЈ, Комитета комуналних послова НРС Главне управе за комуналне послове НРС.

Кључне речи: *ФНРЈ, култура живљења, град, село, комунално-хигијенске прилике*

Низак културни и образовни ниво становништва, општа оскудица и немаштина, велике миграције и последице ратних разарања учинили су да Федеративна Народна Република Југославија буде једна од најзаосталијих земаља Европе. Епидемије заразних болести као што су сифилис, дифтерија, дизентерија и тифус су биле директна последица свеопште нехигијене, како комуналне тако и личне. Посебно тешке прилике су владале у најзаосталијим деловима земље – Македонији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, јужним деловима Србије, Санџаку и на Косову и Метохији, будући да је у тим крајевима становништво у хигијенском, али и сваком другом погледу, било потпуно непросвећено. Суочене са огромном смртношћу деце и великим

---

* Рад је настао у оквиру пројеката *(Не)успешна интеграција – (не)довршена модернизација: Међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991*, који финансира Министарство науке Републике Србије.

епидемијама које су односиле на хиљаде живота, нове комунистичке власти су доста енергично приступиле хигијенском и здравственом просвећивању маса, пре свега преко Комитета за народно здравље¹ али и преко такозваних масовних организација као што су АФЖ и ССОЈ. Аналфабетски течајеви, домаћински и други курсеви, радне акције, па и Југословенска армија су такође служили као својеврсни „медијуми“ за преношење и усађивање хигијенских и других културних навика које су биле један од основних предуслова модернизације и квалитетнијег живљења. Ипак, свеопшту заосталост није било лако искоренити. Тежак економски положај, чврсто укоренење предрасуде, празноверни народни обичаји и веровања су претстављали главне „противнике“ власти у напорима за просвећивање маса. Штавише, ни сами народни одбори, дакле локални органи власти, за здравствено-хигијенске кампање нису имали довољно разумевања. Повереници за народно здравље су стога коришћени у „важнијим“ акцијама – обавезном откупу, сетвеним кампањама и слично. Дешавало се чак да се штабови формиран са циљем омогућавања и олакшавања рада здравствено-хигијенских екипа, уопште и не ангажују. Тако се 1950. године здравствени одобр АФЖ-а који је спроводио пропагандну акцију у звечанском срезу на терену суочио са недостатком креча, четки за рибање и кречење и дрвета за проширивање прозора, „што је у знатној мери отежало рад екипи“.² Чак су и републичка министарства трговине једноставно игнорисала поједине одредбе Савезног министарства трговине и снабдевања. Тако је општа несташница сапуна значајно утицала на (не)одржавање личне хигијене, а новинске редакције су углавном одбијале да публикују поучне чланке који су писали о штетности пљувања по поду, описивали начине преношења заразних болести и слично, инситуирајући пак на вестима о успесима здравствене службе.³ У развијању хигијенских навика је посебну улогу требало да одиграју школе, па је Партија инсистирала да се на састанцима пионира редовно говори о хигијени и истиче како је „срамота бити ушљив“.⁴ Ипак, ни у школама ствари нису стајале пуно боље, будући да су и поједини учитељи имали оскудна знања из хигијене.⁵ Нарочито тешка ситуација је, показују извештаји здравствених екипа, владала на подручју Косова и Метохије. Школе су биле неокречене,

¹ Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), 31 (Комитет за заштиту народног здравља владе ФНРЈ) – 1–2, Кратак преглед рада Комитета за заштиту народног здравља владе ФНРЈ у 1946 години.

² АЈ, 141 (АФЖ) – 33–183, Акција здравственог просвећивања у срезу звечанском. Слично је прошла екипа АФЖ-а која је радила на терену Косовске Митровице. АЈ, 141-33-183, Извештај о раду II екипе Централног одбора АФЖ-а Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је била на терену Косовске Митровице 28 дана.

³ И. Добривојевић, „Прилог проучавању здравствене културе у Југославији 1945–1955“, *Историја медицине, фармације и народне медицине*, Београд 2007, стр. 136.

⁴ АЈ, 31 (Комитет за заштиту народног здравља) – 24–43, Општи задаци пионирима.

⁵ АЈ, 31-96-137.

без хигијенских тоалета или без тоалета уопште, деца прљава и вашљива, а учитељи потпуно незаинтересовани за унапређење хигијенско-здравствених прилика. Штавише, чини се да ни сами просветни радници нису били много просвећенији од локалног живља, па је у селу Шупилови здравствена екипа АФЖ-а чак наишла на вашљиву учитељицу.⁶

Градови и паланке

Убрзана индустријализација, партијска политика према селу, и својеврсна „мобилизација“ становништва и стихијско претварање сељака у житеље града, проузроковало је нагли раст градова, али и делимично одумирање и повлачење урбаног живота. Нагли пораст броја становника није био праћен и повећањем инфраструктурне мреже нити порастом броја запослених у комуналним и услужним делатностима, па је тај раскорак почео „најозбиљније да угрожава здравље градског становништва“.⁷ У Смедереву је тако на становника долазило око два литра воде дневно, а „велики редови на чесмама и приговори грађана услед нерешавања овог проблема представљали су озбиљно политичко питање у граду“.⁸ Међутим, локалне власти су се углавном незаинтересовано односиле према комуналним проблемима. Борба за петогодишњи план и обавезни откуп, „обрачун“ са присталицама ИБ-а, остацима предратне елите и сузбијање утицаја цркве и религије су, по схватањима нижих партијских функционера, представљали основне задатке месних органа власти. Иако су у свим среским и народним одборима оформљена повереништва за комуналне послове, она су углавном обухватала и друга подручја – индустрију, пољопривреду, саобраћај, „која су потискивала саме комуналне проблеме до те мере да су комунална повереништва радила на свему другом, само не на комуналним питањима. О драстичном запостављању комуналне хигијене у бројним местима у Југославији најбоље сведочи податак да је у Косовској Митровици, вароши са 16.000 становника, само једно лице било ангажовано на одржавању чистоће!“⁹

И саме власти су признавале да се „стање чистоће у градовима и насељима погоршало у односу на предратно стање“. Одржавање чистоће је вршено на најпримитивнији начин, физичком радном снагом, а изношење

⁶ АЈ, 141-33-183, Извештај о раду II екипе Централног одбора АФЖ-а Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је била на терену Косовске Митровице 28 дана.

⁷ Архив Србије (у даљем тексту АС), Г 129 (Комитет комуналних послова НРС – 9. Годишњи извештај Комитета комуналних послова НРС (1950).

⁸ АС, Обласни комитет КПС за Београдску област (1949–1952) (у даљем тексту Ђ 2) – 30, Извештај екипе ЦК КПС о раду Градског комитета Смедерево.

⁹ АС-Г-129-9, Годишњи извештај Комитета комуналних послова НРС (1950).

смећа запрежним возилима, будући да механизације скоро да није ни било. Велики број народних одбора се задовољавао административним „решењима“ комуналних проблема. Наиме, доношени су бројни прописи о неопходности одржавања комуналне хигијене, али њихово извршење нико није ни надгледао ни контролисао. У бројним местима су запрежна возила предузећа за чистоћу употребљавана за принудна иселења, превоз огрева и разне друге намене које са одржавањем комуналне хигијене нису имале никакве везе.¹⁰ Стога не изненађује да је потпуно одсуство елементарне хигијене, како комуналне тако и личне, било видљиво у многим градовима и селима на територији читаве земље. Лоше хигијенске прилике и непостојање адекватне водоводне и канализационе мреже су проузроковали периодично избијање заразних болести – дизентерије, дифтерије и трбушног тифуса. Нарочито тешка ситуација је владала у околини Славонског Брода, у коме се вода у бунарима мешала са канализацијом. Свеопшта нечистоћа је била видљива и у самом граду, будући да су „отпаци од лубеница и другог воћа бацани по улицама и свуда наоколу“. Слични призори су били видљиви и у другим градовима широм земље. Две трећине улица у Зеници уопште није чишћено, а комисија која је вршила преглед је на улицама затекла „3.500 комада балеге, 7.492 килограма ђубрета и отпадака, 190 испљувака и 10 људских фекалија“. У Брчком се канализација сливала у градски поток „који је прљав, смрди и уоквирен је жабокречином“. У њему су се деца играла и голишава газила по води „тако да их та вода обложи до стомака“.

Ни Београд није представљао изузетак. Извештаји из 1945. године показују да је најужи центар престонице напросто био затрпан ђубретом. Неславни рекорд је ипак припао Његошевој улици „која је готово у целој својој дужини, а особито уз гимназију и Цветни трг, била густо прекривена најразноврснијим отпаcima – сламом, сеном, коњском нечисти, папиром, перјем, корама од лубенице уз огроман број муха“.¹¹ Овакво стање није представљало само последицу ратних разарања и уходавања комуналних служби у првим данима после ослобођења, већ је потрајало годинама, сведочећи пре свега о менталитету људи. Комунално-хигијенске прилике су стога и почетком 50-их година биле готово алармантне. Највећи део Земуна ни 1952. године није имао ни водовод ни канализацију, а како се сточна пијаца налазила у центру града, све околне улице су биле прљаве током читавог дана. Општем нeredу су доприносили и сами грађани који су разне отпатке, чак и прљаву воду, немилосрдно бацали по улицама. Чистача улица је било мало, а ђубре је, услед недостатка камиона, по неколико дана лежало на гомилама по читавом граду.¹² О комуналним приликама у југословен-

¹⁰ АС, Г-129-9.

¹¹ И. Добривојевић, *н. д.*, стр. 138.

¹² „Неуредно се чисте улице у Земуну“, *Борба*, 22. 7. 1952.

ским градовима речито су говорили законски прописи настали као одраз негативног искуства. Бројним уредбама је било забрањено „просипање воде и помија и друге нечистоће на улице“,¹³ „пуштање стоке да лута по парковима и улицама“, „оштећивање славина и водоводних постројења“,¹⁴ „појење коња и друге стоке на јавним чесмама“,¹⁵ „изношење и бацање на улице угинулих и цркнутих животиња“, али и вршење нужнде „на улици и другим јавним местима“.¹⁶

Запуштеност и нехигијена као одраз опште небриге, али и неуклопљености придошлица на живот у граду, били су видљиви на сваком кораку. Драстично смањење броја трговинских радњи, као последица партијске политике уништења „шпекуланата“, низак ниво услуге, хроничне нешташице робе, прљави и прашњави излози са политичким паролама које су мењане само о празницима, запуштеност биоскопских сала и ресторана речито су говорили о привременом узмицању градског живота. О несналажењу придошлица са села у градској средини сведочио је и њихов однос према становима. „Поступак многих станара, држалаца, настојника и власника кућа према постојећем стамбеном фонду“, стајало је у једном извештају из 1950. године, „је такав да се може окарактерисати као штеточински и злочиначки“.¹⁷ И у потпуно новим зградама у Београду, бележила је *Борба*, ходници су били прљави, а зидови ишарани. Велика померања становништва из села у градове су, осим прилива неопходне радне снаге за социјалистичку привреду која је плански развијана, носила собом и бројне последице које су на изванредан начин „рушиле“ урбано језгро и живот града. Наиме, навике понесене из сеоских средина су опстајале и у градским условима, па су у многим стамбеним зградама купатила и девојачке собе служиле као складишта за огрев, или пак као сушаре за месо.¹⁸ „Колико смо само пута били сведоци, овакве сцена на улици“ – тестераш, тек што је исекао дрва, лаћа се секире и ту на сред тротоара, почиње да цепа истругане облице“, писала је *Политика*.¹⁹ Ипак, било је и још драстичнијих случајева. Подруми у новим стамбеним зградама, у којима су углавном живели новопридошли радници са села, често су били претворени у свињце и живинарнике, који су ретко или, боље речено, никада нису ни чишћени,²⁰ а држање стоке је било

¹³ АС, Главна управа за комуналне послове НРС (у даљем тексту Г 130) – 10, Одлука о одржавању чистоће у Рашкој (8. 6. 1950).

¹⁴ АС, Г 130-10. Одлука о одржавању чистоће и реда у граду Ивањици (26. 6. 1950). АС, Г 130-10.

¹⁵ О АС, Г 130-10, Одлука о одржавању чистоће у Косовској Митровици (8. 6. 1950).

¹⁶ АС, Г 130-10, Одлука о одржавању чистоће у граду Ђаковици (28. 7. 1950).

¹⁷ АС, Г 129-29, О чувању постојећег стамбеног фонда.

¹⁸ „Ружне слике у нашем граду“, *Борба*, 6. 9. 1952. В. и: АС, Г 129-29, О чувању постојећег стамбеног фонда,

¹⁹ „Мало се бринемо о изгледу свог града“, *Политика*, 19. 6. 1954.

²⁰ „Нове зграде у стамбеним колонијама немилосрдно се упропашћују“, *Политика*, 27. 6. 1951.

присутно како у рубним подручјима града²¹ тако и у централној градској општини – Старом граду.²² „Обичај“ руинирања станова је био до те мере распрострањен да су власти немоћно констатовале: „Обична је појава да се приликом селидбе носе кваке и читаве браве, сијалице, кључеви, прекидачи, фасунзи и други електрични материјал... Стакла се ломе, а понекад чак и дрвени делови прозора и врата. Нов станар је срећан што добија стан, па на ове ситнице не обраћа пажњу... Врло су ретки случајеви да неко због руинирања поднесе пријаву“.²³ Ипак, у неким градовима према стамбеном фонду нису били немарни само грађани него и локалне власти, па је у Пећи забележено и урушавање зграда због вишегодишње небриге.²⁴

Села

По селима је ситуација била још тежа. Услови живота и хигијенске навике су варирале од места до места. Економске прилике, културно-образовни ниво становништва, близина града и повезаност са градом, број људи који су се школовали или одлазили у град ради запослења су битно утицали на начин живота по селима. Домаћинства у богатијим и напреднијим крајевима (Војводина, Словенија, делови Хрватске, делови Србије) су одржавала хигијену на релативној висини. Куће су редовно чишћене и ветрене, стока је обитавала у засебним зградама, дворишта су била уредна, неретко са засађеним цвећем. Рубље је редовно прано и пеглано, свакодневно умивање и седмично купање се подразумевало, док је новрођенчад купана свакога дана.²⁵ Нарочита заосталост била уочљива у Босни, Македонији, Јужној Србији, на Косову и Метохији, у Лици, Далмацији, као и у колонијстичким селима у Војводини. Живело се углавном у трошним кућама малих прозора које нису никако или су веома ретко ветрене. До које мере се нехигијенски живело у појединим крајевима најбоље показује изјава једног мештанина из косовског села Рашића дата екипи АФЖ-а: „60 година од како је наша кућа подигнута и на њој никада ни један прозор није отворен“.²⁶ Читав живот породице, без обзира на број чланова, одвијао се у једној просторији, иако је готово свака кућа поседовала и гостинску собу која није коришћена. Спава-

²¹ „Тамо-амо по Београду. Чудна чуда трају по вождовачком крају“, *Политика*, 22. 12. 1952.

²² „Спровођење одлуке о држању домаћих животиња и пернате живине“, *Политика*, 22. 12. 1952.

²³ АС, Г 129-13, Извештај о комуналним проблемима аутономне области Косова и Метохије.

²⁴ АС, Г 129-13, Извештај о комуналним проблемима аутономне области Косова и Метохије.

²⁵ АЈ, 141-13-70.

²⁶ АЈ, 141-33-183, Извештај о раду I екипе централног одбора АФЖ Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је радила у Пећском срезу од 23. 4 до 23. 5. 1951.

ло на креветима, обично по троје-четворо у једном, али и на сламарицама и асурама на поду. Деца су спавала заједно са родитељима, или чак са бабама и дедама, и у оним кућама где је било услова да спавају одвојено, уз образложење да су „тако научила“ и „да неће сама“.²⁷ У многим личким селима мештани за постељину нису ни знали, већ су спавали умотани у овчије коже.²⁸ Колионисти из околине Врања насељени у Брестовцу су за постељину знали, али је она углавном била без навлака, а често и без сламарице.²⁹ Намештај је био оскудан – кревет, сто, понека столица, шифоњер и полица за суђе.³⁰ Собе, препуне прашине и паучине, годинама нису кречене, па су биле црне од дима и чађи.³¹ Посуђа је било мало и оно је, показују извештаји, прано само у случајевима када га је требало поново користити, а понекад је кувано и у неопраним судовима. Јело се из једне зделе, дрвеним кашикама, иако су многа домаћинства поседовала довољан број тањира. Тањире су углавном коришћени само у свечаним приликама, претежно за изношење послужења, а не за појединачну употребу.³² Здравствене екипе су чак и по селима на Косову наилазиле на „доста емајлираног посуђа“ које је неправилно употребљавано. „Тако се на пример у ноћну посуду стављала храна, лавор је служио као чинија, а у емајлираном бакрачу су држане сплачине за стоку... док је млеко кувано у зарђалој канти“. Храна је захвата на тигањем, иако је било емајлираних лончића.³³ Жене су се слабо ангажовале на одржавању куће, рубље је прано ретко и углавном хладном водом, па је вашију и стеница било у многим домовима.

О било каквој хигијени у многим крајевима није било ни говора. Храна је спремана прљавим рукама „на столовима који изгледају као да никада нису опрани“. Још је тежа ситуација владала у околини Јајца. У овом делу западне Босне се живело у трошним брвнарама облепљеним балегом. Ретко која кућа је имала окречене зидове, а дешавало се да на соби постоји само један прозор „величине буквара“ кроз који светлост никада није продирала. Читав живот се одвијао у једној соби, у којој је каткад живело и по 20 чланова породице. Кувало се на огњишту. Ретка је била појава да се руке перу пре јела, па су нокти „најчешће били црни, а прсти прљави“.³⁴

²⁷ АЈ, 141–33–183, Извештај хигијенске здравствене екипе која је била у Брестовцу и Д. Товарнику, срез Рума, од 30. 10 – 7. 11. 1951.

²⁸ АЈ, 141–12–64.

²⁹ АЈ, 141–33–183, Извештај о раду здравствене екипе у Брестовцу у времену од 29. 10 – 10. 11. 1951.

³⁰ АЈ, 141–13–70.

³¹ АЈ, 141–33–183, Извештај о раду здравствене екипе у Брестовцу у времену од 29. 10 – 10. 11. 1951.

³² АЈ, 141–13–70.

³³ АЈ, 141–33–183. Извештај о раду I екипе централног одбора АФЖ Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је радила у Пећском срезу од 23. 4 до 23. 5. 1951.

³⁴ АЈ, 141–33–184.

Одрасли су спавали на креветима, а деца на поду, док је у летњим месецима на креветима држано обрано воће и поврће. Ћубриште се увек налазило недалеко од куће, па су се у домовима скупљали ројеви мува. Дворишта су чишћена ретко или никада, а пред улазним вратима једне од кућа која је посећена у селу Медари, недалеко од Нове Градишке, екипе АФЖ-а су затекле „баруштину у којој се купа прашчад“.³⁵ И у колонистичким селима у Војводини дворишта су била „прљава и загађена“, а нужда се вршила по читавом дворишту. И оно мало ствари и посуђа које су поједина домаћинства поседовала је било разбацано не само по кући већ и по дворишту. Извештаји АФЖ-а сведоче да су се по двориштима колонистичких домаћинстава у Бачком Новом Селу могле наћи чарапе од вуне, док су деца ишла „попутоно боса, не само по кући, већ и у школу“.³⁶

Међу албанском популацијом на Косову је постојало веровање да је „срамота да девојка буде уредна“, те се, показују извештаји АФЖ-а, дешавало да се „девојка први пут окупа, очешља и пристојно обуче кад треба да се уда“.³⁷ У селима око Косовске Митровице здравствене екипе су се суочиле са попутним незнањем. Мештане су морали учити прању прозора, рубља и посуђа, будући да су прозори прани тако што се водом поливало и стакло и дрво, а постојало је и веровање да посуђе уопште и не треба прати. Сапуна по селима није било, а веш је пеглан само у неким српски кућама. Ипак, у српским селима је нарочит проблем представљало спавање жена и деце по избама, заправо подрумима без прозора или са врло малим прозорима, који су били влажни и натрпани бурадима са ракијом и киселим купусом.³⁸

Хигијенски услови и културни ниво становништва је био једнако низак и у Македонији. Куће су биле ниске, без патоса и најосновнијег намештаја. Спавало се на поду, у заједничкој постељи која се састојала од рогозине и вуненог ћилима. У малим собама је живело по 10–14 чланова породице, без обзира на пол и године. Прозори никада нису отворани, а проветравање, ако га је и било, вршено је отварањем врата. У многим кућама у Лици,³⁹ Македонији и на Косову⁴⁰ су у једној соби живели и људи и домаће животиње, док се још чешће могло наићи на домаћинства у којима су на горњем спрату спавали људи, а у приземљу боравила стока. У околини

³⁵ АЈ, 141–33–187, Извештај о извршеном путу у Нову Градишку и село Медари због испитивања података за анкету за конгрес АФЖ-а.

³⁶ АЈ, 141–33–184, Извештај хигијенско-здравствене екипе за Бачко Ново село.

³⁷ АЈ, 141–33–184, Извештај о раду I екипе централног одбора АФЖ Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је радила у Пећском срезу од 23. 4 до 23. 5. 1951.

³⁸ 141–33–187, Извештај о раду II екипе Централног одбора АФЖ-а Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је била на терену Косовске Митровице 28 дана.

³⁹ АЈ, 141–12–64.

⁴⁰ АЈ, 141–33–184, Извештај о раду I екипе централног одбора АФЖ Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је радила у Пећском срезу од 23. 4 до 23. 5. 1951.

Косовске Каменице било је случајева да цела породица спава у једној соби јер је у другим собама смештена сточна храна.⁴¹ Хигијенског чувања стоке на Косову није било. Стаје нису чишћене ни проветраване месецима, „а руке, нити виме стоке, нису прани пре муже“.⁴² Дворишта су чишћена ретко, али ђубре их њих није изношено, већ је остављано на гомили, тако да га је, после неког времена, стока поново развличила. У македонским селима није било чак ни примитивних тоалета, па је нужда вршена свуда.⁴³

Свеопшта заосталост и непросвећеност је била толика да се у многим крајевима земље није водило рачуна ни о деци ни о трудницама. Деца су, показују извештаји из колонијстичких села у Војводини, ходала прљава и полугола, а одрасли неумивени и непочешљани иако је у свакој кући било чешљева. Изненађујуће је да су и деца држана врло неуредно, а колевке су у неким кућама биле „толико прљаве да се то може веровати само ако се види“, те је „право чудо како деца и у овом броју остају у животу“.⁴⁴ У околини Теслића бебе су повијане у „нечисте крпе од димија, кошуља или неког тврдо тканог платна“.⁴⁵ Колевке су прекриване, чак и у домаћинствима која су била уредна, каквим ћебетом или ћилимом, тако да новорођенчад нису уопште имала ваздуха.⁴⁶ Млађа деца су пузала по поду и са њега узимала и стављала у уста „отпатке од воћа и друге прљаве ствари“, а дечији плач је умириван „комушом од кукуруза, крпом натопљеном у шећеру или каквом неопраном воћком“.⁴⁸ Са друге стране, старија деца су по дворишту ходала потпуно гола и боса.⁴⁹ У Македонији су новорођенчад купана у кориту које је служило и за сваку другу употребу, а приликом купања су у воду бацани разни предмети – новац, со, јаја, пепео и друго, што је доводило до тровања деце преко пупчане ране.⁵⁰ Драмтична ситуација је владала и у селима око Косовске Митровице, како код српског тако и код албанског становништва. Новорођенчад је чврсто повијана у вунене пелене и стављана у колевке поред огњишта. Деци нокти нису подрезивани јер се веровало да до године дана не треба сећи нокте да дете, кад одрасте, не би крало. Веровало се и да „не ваља стављати чешаљ у главу до године старости“, као и да малу децу не треба шишати. Деца су у коси носила „туфе“, амајлије које су на наговор

⁴¹ АЈ, 141–33–184, Извештај о раду V здравствене екипе Централног одбора АФЖ-а.

⁴² АЈ, 141–33–184, Извештај о раду I екипе централног одбора АФЖ Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је радила у Пећском срезу од 23. 4 до 23. 5. 1951.

⁴³ АЈ, 31–141–187.

⁴⁴ АЈ, 141–33–184, Извештај хигијенско-здравствене екипе за Бачко Ново село.

⁴⁵ АЈ, 141–33–187, Извештај екипе са терена среза Теслић.

⁴⁶ АЈ, 141–33–184, Извештај хигијенско-здравствене екипе за Бачко Ново село.

⁴⁷ АЈ, 141–33–187, Извештај са пута у Какањ, Брезу, Сарајево, Загреб и Беље (од 6–16.9).

⁴⁸ АЈ, 141–33–184, Анализа рада здравствене екипе у околини Јајца (од 2. 1. 1952).

⁴⁹ АЈ, 141–33–184, Извештај хигијенско-здравствене екипе за Бачко Ново село.

⁵⁰ АЈ, 141–33–187.

здравствених екипа скидане, али су по њиховом одласку враћане у косу. Како је постојао обичај, и код Срба и код Албанаца, да прво шишање врши кум, екипама АФЖ-а није дозвољено да децу шишају, јер су се мештани „бојали проклетства кума“.⁵¹

Здравствене екипе су покушавале да мајкама скрену пажњу да је потребно деци посветити већу пажњу како би се смањила стопа смртности деце, која је у Југославији била једна од највећих у свету,⁵² али су често добијале одговор да се ту ништа не може, да деце „има доста, а биће их још“,⁵³ а у селима око Бруса је постојало веровање да прво дете уопште не може остати живо.⁵⁴ Колико се мало рачуна водило о деци и о смртности деце најбоље сведочи податак да нико, осим мајке, није тачно знао колико се деце у кући родило, а колико је умрло. Неретко се дешавало да и сама мајка каже: „Имала сам их једно шестеро-седмоеро, а умрло је троје-четворо“.⁵⁵ У околини Брчког наталитет је био огроман – у свакој породици је рађано по десеторо деце али је стопа смртности била 32,56 %. На питање одакле толика смртност, мештани су одговарали: „Шта ће нам толика деца“. Штавише, одборник Боно Ивановић, из католичког села Горице је смртност деце коментарисао следећим речима: „Жао ми је старије деце кад умру, а млађе баш није, шта ћу од њих“.⁵⁶

Личну хигијену нису одржавале чак ни труднице, а у Македонији је чак постојало веровање „да се бременита жена не сме купати“.⁵⁷ Жене су и за време трудноће настављале да се баве истим пословима као и обично, да се хране једнако неквалитетно као и пре трудноће, а на прегледе код лекара или бабице никада нису ишле. При среској болници у Брусу је постојало породилиште са четири кревета и једном стручном бабицом, али су жене ретко долазиле на порођај у болницу „јер их мужеви не пуштају“.⁵⁸ Труднице су се порађале у стаји или шупи, обично без бабице, у стојећем, клећећем или чучећем положају на земљи или на слами,⁵⁹ а нису били ретки случајеви

⁵¹ АЈ, 141–33–184, Извештај о раду II екипе Централног одбора АФЖ-а Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки која је била на терену Косовске Митровице 28 дана.

⁵² АЈ, 31–96–137, Записник са II међурејубличке конференције за здравствено просвећивање одржане у Загребу 8. и 9. 6. 1950.

⁵³ АЈ, 141–33–184, Извештај хигијенско-здравствене екипе за Бачко Ново село.

⁵⁴ АЈ, 141–33–184, Извештај хигијенско-здравствене екипе за срез копаонички.

⁵⁵ АЈ, 141–33–187, Извештај о раду II екипе Централног одбора АФЖ-а Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је била на терену Косовске Митровице 28 дана.

⁵⁶ АЈ, 141–33–187, Извештај екипе која је обишла срез и град Брчко у периоду 9–14. јули 1950.

⁵⁷ АЈ, 141–33–184, Извештај о раду II екипе Централног одбора АФЖ-а Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је била на терену Косовске Митровице 28 дана.

⁵⁸ АЈ, 141–33–184, Извештај хигијенско-здравствене екипе за срез копаонички.

⁵⁹ АЈ, 141–33–184, Извештај о раду здравствене екипе у Брестовцу у времену од 29. 10 – 10. 11. 1951.

ни порођаја у њиви.⁶⁰ На Косову су порођаји обављани „на земљи, често и по шталама и најпрљавијим местима“ будући да се веровало да је трудница нечиста и да се стога не сме породити на кревету.⁶¹ Деца су на свет долазила ударајући главом о под, а породиља је после порођаја настављала да хода и до сат времена док јој постељица не изађе напоље.⁶² Нестручне порођаје је пратио и велики број празноверица, па се у Македонији, приликом компликација на порођају, жени давало да пије воду из мужевљевих ципела.⁶³ Пупчана врпца је најчешће пресецана српом, јер се веровало да ће на тај начин новорођенче када одрасте постати добар жетелац.⁶⁴ Извештаји из Македоније показују да је највише деце умирало баш од тровања приликом сечења пупка, пошто су за то „употребљавани разни нечисти предмети – срп, нож, секира, маказе, жилет који се претходно не исперу, а камо ли да се поведе рачуна о њиховој потпуној стерилности“. Пупак је везиван било каквим концем који је обично извлачен из мајчине чарапе или из уплитака за косу.⁶⁵ Разне празноверице су пратиле жену и новорођенче и првих 40 дана након порођаја – колонисти из Врања настањени у Брестовцу су тако веровали да су бабињара и дете до 40 дана „погани“ и да не смеју употребити ниједан суд који користе други укућани.⁶⁶

Жене које нису желеле да задрже дете су побачаје вршиле на крање примитиван и нехигијенски начин. Извештаји из Лике показују да је постојало неколико „уобичајених“ метода за вршење абортуса. Један од „класичнијих“ је свакако била „интервенција“ иглом укусноцом. Спас од нежељене трудноће је тражен и у паљењу кокошијег измета у шкафу на који би села трудница покривена поњавом. Седење на диму је трајало око сат времена, после чега је жена лежала болесна 15 дана. „За то време“, приповедале су мештанке екипи АФЖ-а, „уследи крварење или жена страда“. За абортус је могла да послужи мешавина коре дрвета и плавог камена које су труднице пиле или корен белог слеза који се огуљен стављао у вагину.⁶⁷

⁶⁰ АЈ, 141–33–187.

⁶¹ АЈ, 141–33–187, Извештај о раду II екипе Централног одбора АФЖ-а Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је била на терену Косовске Митровице 28 дана.

⁶² И. Добривојевић, *н. д.*, стр. 140.

⁶³ АЈ, 141–33–187.

⁶⁴ АЈ, 141–33–184, Извештај о раду здравствене екипе у Брестовцу у времену од 29. 10 – 10. 11. 1951,

⁶⁵ АЈ, 141–33–187.

⁶⁶ АЈ, 141–33–184, Извештај о раду здравствене екипе у Брестовцу у времену од 29. 10 – 10. 11. 1951.

⁶⁷ АЈ, 141–12–64.

* * * *

Једна од последица слабог или никаквог одржавања личне и комуналне хигијене биле су бројне епидемије које су, нарочито у првим послератним годинама, односиле на хиљаде живота. Загађеност бунара и њихове околине, непостојање канализационе и водоводне мреже, коришћење заједничке зделе при оброцима утицали су на честу појаву дифтерије, дизентерије, рекуренса и сифилиса. Вашљивост је била посебно велика у Босни, па је у неким срезovima бихаћког и травничког округа вашљивост школске деце ишла и до 100%. И поред запрашивања ДТТ прашком, вашљивост се у појединим деловима Босне упорно одржавала будући да један део становништва није имао другог рубља до оног на себи. Лекари су упозоравали да је такво рубље до те мере „импрегнирано знојем и прљавштином“ да се ДТТ не може на њему задржати, а уколико се и задржи „он се убрзо истресе или превуче знојем и прљавштином“ па тако остане без дејства.⁶⁸ Ипак, убрзана модернизација и индустријализација, релативни економски опоравак и раст животног стандарда, велико померање становништва у градове су, заједно са мерама власти предузиманим на здравствено-хигијенском просвећивању становништва и сузбијању болести, утицали да половином 50-тих година 20. века дође до релативне стабилизације хигијенских и здравствених прилика у Југославији.

---

⁶⁸ И. Добривојевић, *н. д.*, стр. 136–137.

Summary

The Culture of Living in Yugoslavia (1945–1955)

Key words: *FPRY, living culture, town, village, communal-hygiene circumstances*

Low cultural and educational level of the population, general scarcity and poverty, large migrations and consequences of wartime destructions made the Federal People's Republic of Yugoslavia one of the most backward countries in Europe. Epidemics of contagious diseases such as syphilis, diphtheria, dysentery and typhus were a direct consequence of general poor hygiene, both communal and personal. Particularly difficult situation prevailed in the most backward parts of the country— in Macedonia, Montenegro, Lika, Bosnia-Herzegovina, Southern Serbia, the Sandjac and in Kosovo and the Metohija. In these parts people lived in small and ramshackle houses which were seldom aired, if at all. Furniture was scarce. People slept on floors or in primitive beds in which three to four members of the family, regardless of their age or sex, slept together. Dishes were seldom used and all inmates ate mostly from one bowl. Personal hygiene was seldom kept, or not at all, and linen was poorly washed and changed. Faced with great child mortality which took thousands of lives, the new Communist authorities tackled quite energetically hygienic and health education of the masses. However, raising the hygienic awareness of the population was a goal that couldn't be achieved quickly or easily. Nevertheless, the speedy modernization and industrialization, relative economic recovery and the rise of the living standards, large migration of population into towns, coupled with measures the government undertook in the field of hygienic and health education and fighting diseases, by mid-1950s relatively stabilized the hygienic and health situation in Yugoslavia and suppressed many diseases.